

5.6.3 [07.00.03] БОСТОНШИНОСӢ
5.6.3 [07.00.03] АРХЕОЛОГИЯ
5.6.3 [07.00.03] ARCHEOLOGY

ТКБ 575.3

DOI:10.51844-2077-4990-2022-4-38-46

**ТОПОНИМИЯИ НОМҲОИ
ӒДГОРИҲОИ АРХЕОЛОГИ ДАР
БОЛООБИ ВОДИИ ЗАРАФШОН
(НАЗАРИ НАВ БА МАСЪАЛА)**

**ТОПОНИМИКА
НАЗВАНИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ПАМЯТНИКОВ ВЕРХОВЬЕВ
ЗЕРАВШАНСКОЙ ДОЛИНЫ
(НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ)**

**TOPONYMY OF THE NAMES OF
ARCHAEOLOGICAL SITES IN THE
UPPER ZARAFSHAN VALLEY (A
NEW LOOK AT THE PROBLEM)**

Каримова Галина Раҳимовна, н.и.т., ходими пешбари илмии шӯъбаи бостоншиносӣ; Юсуфов Муҳаммадҷон, докторант (PhD)-и шӯъбаи бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе)

Каримова Галина Рахимовна, к.и.н., ведущий научный сотрудник отдела археологии; Юсуфов Мухаммадҷан, докторант (PhD) отдела археологии Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана (Таджикистан, Душанбе)

Karimova Galina Rakhimovna, candidate of historical sciences, leading researcher of the department of archeology, E-mail: karimovagalina2501@mail.ru; Yusufov Muhammadjon, Ph.D. student of the department of archeology attached at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish under the National Academy of Sciences of Tajikistan (Tajikistan, Dushanbe), E-mail: muhammadislomov@mail.ru

Вожаҳои калидӣ: топонимика, топоформантҳо, Ӓдгориҳои археологӣ, водии Зарафшон

Дар мақола асми нави тадқиқоти маҷмӯавӣ бо назардошти ҷойномҳои болооби водии Зарафшон, ки барои дарёфти маълумот оид ба таъинот, намуд, категорияи Ӓдгориҳои бостоншиносӣ дар доираи замон бори маъноӣ доранд, пешниҳод шудааст. Барои ин ҷойноми Ӓдгориҳои бостоншиносе гирифта шудаанд, ки дар Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон таърифи дақиқи намуд ва категория, тавсиф, санаи он ба назар гирифта шудаанд. Танҳо номҳои Ӓдгориҳои археологӣ таҳлил карда шуда, ҳама маълумоти топонимии минтақа ҷалб карда намудаанд. Категорияи ойконимҳои топонимӣ (номи маҳалҳои аҳолинишин) имкони ба сифати сарчашма ва нишондиҳандаи ҷойгиришавии Ӓдгориҳои бостоншиносӣ ба ҳисоб гирифтаи онҳоро инъикос мекунад. Дақиқи кардани солғузориҳои Ӓдгорӣ имкон медиҳад, ки пайдоиши халқ ва паҳншавии забон дар ин минтақа муайян шавад. Ин имкон медиҳад, ки ҷойномҳо дар равиши ҳамгироӣ бо бостоншиносӣ дар тафсири нави баррасӣ карда шавад.

Ключевые слова: топонимика, топоформанты, археологические памятники, долина Зеравшана

Предлагается новое направление комплексного исследования, рассматривающее топонимы верховьев Зеравшанской долины, имеющие смысловую нагрузку, для получения информации о назначении, типе, категории памятников в хронологическом срезе. Для этого взяты названия археологических памятников, имеющих четкое определение типа и категории, описание, датировку, учтенные в «Археологической карте Таджикистана». Анализируются только названия археологических памятников и не привлекаются все данные топонимики региона. Категория топонимических ойконимов (названия населенных мест) отражает возможность рассмотрения их как источника и маркера расположения археологических памятников. Имеющийся материал с привлечением археологических датировок также способствует определению проникновения этноса и распространения языкового компонента в названия местностей на данной территории, а также рассмотрению топонимики в комплексном подходе с археологией в новой интерпретации.

Key words: toponymy, topoformants, archaeological sites, Zarafshan valley

A new direction of complex research is proposed considering toponyms of the upper reaches of the Zerafshan Valley, which have a semantic load, in order to obtain information about the purpose, type, category of monuments in a chronological cut. Hereby, the names of archaeological sites are taken which have a clear definition of the type and category, description, dating, taken into account in the "Archaeological Map of Tajikistan". Only the names of archaeological sites are analyzed and all data of

the toponymy of the region are not involved. The category of toponymic oikonyms (names of settlements) reflects the possibility of considering them as a source and marker of the location of archaeological sites. The available material with the involvement of archaeological dating also helps to determine the penetration of the ethnic group and the spread of the language component in the names of localities in a given territory, as well as the consideration of toponymy in an integrated approach with archeology in a new interpretation.

Барои муайян намудани макони зисти ҳар як гурӯҳи этникӣ ба мо илми топонимика ёри мерасонад. Илми топонимика собит намудааст, ки макони зисти ҳар як халқияти мушаххас дар замони ҳозира ё гузашта бо ёрии минтақаҳои топонимӣ муайян карда мешавад [1, с. 74]. Аз ин рӯ номҳои чуғрофӣ аз рӯи баромадашон як навъ сарчашмаи хуччатӣ буда, аз ҷиҳати маъноӣ худ ба маъхазҳои бостоншиносӣ монанд мебошанд [12, с.43–44]. Инчунин муайян карда шудааст, ки қадимтарин топонимҳо номҳои эронӣ мебошанд, ки дар саросари Осиёи Марказӣ чи дар ҳамвориҳои Тӯрон ва чи дар кӯҳҳои Помир хифз шудаанд, вале миқдори ками онҳо дар ноҳияҳои кӯҳии Тиёншони дохилӣ, вилояти Ҳафтрӯд ва дашти Қазоқистон боқӣ мондаанд [6, с.130]. Аммо дар натиҷаи таҳлили маводи зиёди топонимӣ муайян гардид, ки номҳои эронӣ дар минтақа қадимтарин нестанд [2, с.53-57]. Топонимҳои зиёде маълуманд, ки аз рӯи онҳо мансубияти забонии онҳоро муқаррар кардан мумкин нест [11, с.43].

Дар ибтидои асри VI мелодӣ вуруди туркони бодиянишин ба Осиёи Миёна оғоз гардид ва онҳо тавонистанд дар як муддати муайян забони худро низ дар баробари паҳн гардидани худ интишор диҳанд. Ин амали онҳо боиси пайдо гардидани номҳои туркӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ гардид. Номҳои туркие, ки дар замони қадим дар қаламрави Осиёи Марказӣ паҳн шуда буданд, як қисми муҳими топоними асри миёнаро ташкил медоданд ва дар айни замон низ қисме аз топонимикаи муосири ин минтақаро ташкил медиханд. Топонимҳои туркӣ дар ибтидои асрҳои миёна пас аз топонимҳои эронӣ дувумин гурӯҳи бузурги номҳоро ба ҳисоб рафта, дар асрҳои миёна яке аз тавонотарин қабати топонимикаи Осиёи Миёнаро ташкил медоданд, бисёр шахро деҳаҳо ду ном- суғдӣ ва туркӣ доштанд.

Оғози ташаккулёбии фаъолонаи топонимикаи эронии ғарбӣ (форсӣ) дар қаламрави Осиёи Миёна ба давраи истилои арабҳо рост меояд [16, с.136]. Маҳз дар ҳамин давра топоформантҳои нави форсӣ -деҳ ва -обод бо маънои «деҳа» мавриди истифода қарор гирифтанд, ки дар баробари забони нави форсӣ (форсӣ) аз эронии ғарбӣ дар Осиёи Марказӣ паҳн шуданд [4, с.210]. Пайдоиши топонимҳо дар Осиёи Миёна бо истифодаи топоформантҳои эронии ғарбӣ -ан, -кирд (-гирд, -чирд), -диза (-диз), -руд ва -стан (-истон) тартиб дода шудаанд [14, с.10- 15]. Воқеан унсурҳои арабӣ дар топонимикаи ночиз буда, асосан дар ҷануби Ўзбекистон ва водии Зарафшон вохӯранд [6, с.130]. Оғози вуруди форсӣ ба Осиёи Миёна солҳои 21/641-42, замоне доништа мешавад, ки лашкари Сосонӣ аз ҷониби арабҳо дар Наҳованд шикаст хӯрд ва пас аз он форсӣ маҷбур шуданд ба сӯи Ому фирор кунанд [17, с.96]. Чунин аст, умуман, вазъияти омӯзиши топонимикаи минтақа, ки мо муайян кардаем. Як ҷанбаи муҳим дар ин маврид заминаи пайдоиши топоним, иртиботи хоси он бо ягон ашё ё ҳодисаи таърихӣ ё шароит мебошад.

Таърихи инсоният мисолҳои зиёде медонад, ки фарҳанги модии ёдгориҳои бостоншиносӣ, аз қабилӣ қалъа (қалъа), кӯрғонҳо, работҳо, биноҳои мадраса ва масҷидҳо ташаккули топоними навро муайян кардаанд. Моҳияти ин раванд аз он иборат аст, ки номи сохтори муайянро ба шахрак бе тағйир додан мумкин буд. Ин раванди падидаи таърихӣ борҳо дар таҳқиқоти истифода шудааст [2,3, с. 53-57]. Объектҳои, ки бунёдгузори макони зиндагӣ шуданд, ба монанди шахрак ва ғ. аз сахнаи таърих нопадид мешавад, аммо номҳо ҳамчун далели таърихӣ хифз шудаанд ва баъзан дар шакли бетағйир то имрӯз боқӣ мондаанд.

Топонимҳо, ҳамчунин ёдгориҳои маданияти моддӣ хеле қадимаанд. Дар баъзе мавридҳо маводи топонимӣ нисбат ба ёдгориҳои бостоншиносӣ ва хаттӣ маълумоти бештар дорад ва ҳамчун сарчашмаи ибтидоӣ баромад карда, натиҷаҳои ғайриҷашмдошт медиханд. Дар замони қадим ба объектҳои, ки дар доираи макони аҳолии маҳаллӣ буданд, номҳои аввалин дода мешуданд. Дар сурати набудани нуқтаҳои доимии аҳолинишин ин гуна объектҳо аксар вақт об — чашмаҳо, дарёҳо, кӯлҳо, буданд. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки топонимҳо ба мисли маводи бостоншиносӣ то имрӯз санагузори намудан хеле душвор аст. [13, с. 86]. Дар айни замон ба туфайли вусъати пурзӯри таҳқиқот дар соҳаи бостоншиносӣ, нумизматика, забоншиносӣ ва сарчашмашиносӣ миқдори зиёди маводҳо оид ба Осиёи Миёна чамъ шудаанд. Дар баробари ин топонимика ва ҷоғӯрӣ таърихӣ хеле инкишоф ёфт. Вобаста ба ин, вақти таҳқиқоти ҳамҷониба фаро расидааст, ки истифодаи маълумотҳои фанҳои гуногуни таърихӣ, аз ҷумла

бостоншиносиро тақозо мекунад. Бо ин ақида метавон розӣ шуд, ки ба далели надоштани заминаи сарчашма ва адабиёти илмӣ дар бисёре аз асарҳо дар соҳаи таҳқиқи этимологӣ ба далелҳои нисбатан суст мубтало шудаанд [9, с. 30]. Аммо бо вучуди ин, муҳаққиқон типологияи номҳои топонимикиро таҳия кардаанд, ки аз намудҳои зерин иборат аст: 1) девори ҳимоявӣ, қалъа, шаҳрак, шаҳр, маъбад; 2) категорияҳои ранга, ҳайвонотӣ, сифатӣ, миқдорӣ, 3) категорияҳои ҳодисаҳои табиӣ – физикӣ – географӣ. Пешниҳод менамоем, ки топонимҳои болооби водии Зарафшон, ки сарбории маъноӣ доранд, ҳамчун манбаи маълумот оид ба табиноат, намуд, категорияи ёдгориҳо чун намудани хронологӣ баррасӣ карда шаванд. Барои ин номҳои ёдгориҳои бостоншиносӣ гирифта шудаанд, ки дар “Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон” таърифи дақиқи намуд ва категория, тавсиф, сана ва бақайдгирӣ доранд [5, с. 105].

Ёдгориҳои боқимондаи маданияти моддӣ шояд равшани иқтисодиёт ва маданияти ниёгонамон мебошанд. Дар натиҷаи ҳафриёти бостоншиносӣ бисёр ёдгориҳои маданияти моддӣ давраҳои гуногун таҳқиқ шудаанд. Шаҳракҳои қадима, теппаҳои сунъӣ, қалъаҳо, иншоотҳои меъморӣ, теппаҳо, работҳо, боқимондаҳои каналҳои қадима, ки ёдгориҳои маданияти моддианд, дар зухуроти топонимҳои барои мо мароқовар нишондиҳандаҳои маъноӣ ба вучуд овардаанд. Топонимикаи Зарафшон, ки дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза, баҳусус болооби водӣ амал мекунад, як минтақаи махсуси фарҳангӣ таърихист, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо дар таърихи инсоният лаҳзаҳои зиёдеро аз сар гузаронидааст ва марҳилаи муҳочирати гуруҳҳои гуногуни этникӣ аломати асосие гардид, ки нишондиҳандаҳои офариниш, чараёни инкишоф ва мансубияти ёдгориҳои бостоншиносиро муайян кунад.

Дарачаи муносири забоншиносии тоҷик омӯзиши топонимиро дар ҷанбаҳои этнолингвистӣ, этнофарҳангӣ, иҷтимоӣ – лингвистии дорои хусусияти умумӣ ва фардӣ бо таваҷҷуҳ ба параметрҳои инсонмехварӣ, когнитивии он, инчунин бо назардошти хусусиятҳои шахсияти забонӣ ва практикаи коммуникативӣ инъикос менамояд. Пешниҳод менамоем, ки нақшаи кабаҳои топонимикӣ дар мероси бостоншиносӣ баррасӣ карда шавад, то ҳолигии тафсири водии Зарафшонро муайян кунем. Объекти тадқиқот маводи сирф минтақавӣ, топонимикаи ҳудуди болооби водии Зарафшон ҳамчун минтақаи таърихӣ фарҳангӣ мебошад. Дар баробари ин, мафҳуми минтақавӣ маъноӣ «танҳо барои минтақае, ки мавриди омӯзиш қарор дорад, хос аст» - ро дорад, аммо онро метавон дар дурнамои тадқиқот ба дигар мавод истифода бурд.

Дар «Харитаи бостоншиносии болооби водии Зарафшон» (Исоков, Ёқубов, Каримова, 2020) дар ноҳияи Масчоҳи Кухӣ 48 ёдгори, дар ноҳияи Айнӣ 100 ва дар ноҳияи Панҷакент 350 ёдгориҳои таърихӣ номбар ва сабт шудааст. Бо истифода аз параметрҳои дар боло овардашуда, мо маълумотро дар як тарзи буридаи топонимӣ ҷойгир карда, ҷадвали зеринро ба қайд мегирем. Қайд кардан ба маврид аст, ки танҳо номҳои ёдгориҳои бостоншиносӣ таҳлил карда мешаванд ва на ҳама маълумотҳои топонимикаи минтақа ҷалб карда мешаванд. Топонимикаи болооби водии Зарафшон, пеш аз ҳама, бартарияти лаҳзаҳои маҳаллиро ифода мекунад. 490 номҳои ёдгориҳои, ки мо ба худ ҷалб кардем, алоқаи возеҳи топонимҳои марбут ба забони суғдӣ (Яғнобӣ)-ро инъикос намудаанд, ки аз рӯи аломати забонӣ намудҳои умумии зеринро ифода мекунанд. Дар топонимҳои навҳои гуногуни номҳои ҷуғрофиро ташкил медиҳад: Доманакӯх (гузар); Селраҳа (дашти сел); Дуоба (омезиши ду манбаи об); Чашмасор (чашма дар боло); Ҳафткӯл (ҳафт кӯл). антропонимҳо: Азрифӣ; Шодмони, Сёвардон, Шоҳон.

Оронимҳо: Сар (и) (баландӣ, теппа), шояд ин шакли тағйирёфтаи «Ҷапро» - и забони яғнобӣ бошад, ки дар системаи топонимикаи маҳаллӣ ба маъноӣ «кӯх, теппа, баландӣ» - и Сарвода истифода мешавад; Лалми (замини шудгоршуда замине, ки обёрӣ карда намешавад); Палхошӣ (чарогоҳи кӯҳӣ); Таги Камар (нишебии кӯх), Гардани Хисор (ағбае, ки дар баландии кӯх ҷойгир шудааст); Хисорак, Гузар (гузар), теппа (теппа) ва ғ. Сарфи назар аз он, ки забони яғнобӣ дар гӯйишҳои аҳолии таҳҷоии поёноби водии Зарафшон аллакай аз байн рафтааст, он тӯли асрҳо дар системаи топонимикӣ ҳамчун унсурҳои устувор дар шакли субстрати калимаҳои суғдӣ (Яғнобӣ) боқӣ мондааст. Ба ин гуруҳ топонимҳо ва микротопонимҳо дохил мешаванд, ки бо ёрии ин воситаҳои топонимсоз — забони яғнобӣ (суғдӣ) ба вучуд омадаанд: Дардор, Вурун, Фушун, Мадм, Кириёнте, Комодон, Рогиф, Падроҳ, Худгиф ва ғайра. Топонимҳо бо лексемаи ғар. Калимаи «Ҷар» (кӯх) дар забони яғнобӣ ба маъноӣ «кӯх» — Абарғар, Ҷарибак ва ғайра ба қор бурда мешавад, дар ёдгориҳои таърихӣ забони суғдӣ (йар) маъноӣ кӯхро) низ ифода мекунад. [8, с. 419]. Масалан Ёрӣ (маконе, ки саршавии кӯх аст).

Топонимҳо бо лексемаи рӯд //рут. монанди: гидронимҳои Панҷрӯд(т), Куруд (номи шоҳаҳои дарёҳо). Тахмин меравад, ки калимаи рӯд бо форманти raut //routi забони яғнобии муосир, ки ифодакунандаи «дарёи кӯҳӣ» мебошад алоқамандии зич дорад. [15, с. 96]

Топонимҳо бо луғати «нов» (дара, варта, дараи хурд). Тополексемаи "нов" дар забонҳои Эрони шарқӣ ба маънои "дара" истифода мешавад. Мисли топонимҳои Яғноб/Яхнов, ки аз лексемаи топонимии «нов» ба маънои «дара» ва гидроними «ях — ях ё хеле оби хунук, яхбанд — яхин» сохта шудаанд. Ин лексема дар маводи топонимии гирдовардаи мо хеле сермахсул буда, дар таркиби топонимҳои маҳалли хеле зиёд вомерхурд. Монанди: Нови чомоқ, Фароб, Навасор ва ғайра. Топонимҳо бо лексемаи — кант/кат, дар дохили топонимҳои эронӣ дар шакли – кат/канд, - ганд/кент – бештар қорбастишуда ва маҳсулноқ ба шумор меравад ва муродифҳои фонетикӣ он дар шакли – ганд// – канд арабӣ шудаанд ва шакли кент // кант шакли туркии он аст. Дар забонҳои эронии қадим, аз ҷумла дар шаклҳои суғдӣ қадим — кат — канд хеле сермахсул ва машҳур буда, дар заминаи онҳо микдори зиёди топонимҳо ба вучуд омадаанд, ба мисли: Панҷкат / Панҷаканд / Панҷакент, Хушекат, Пушкат ва ғайра, ки дар он ҷо дар ҳар як номҳои топонимӣ ин тополексема ба маънои «шаҳр, ҷойи истиқоматӣ ва ҷойи истиқомати одамон» омадааст. Маълум аст, ки баъди истилои арабӣ ва нисбатан танг шудани доираи гардиши забони суғдӣ дар Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои X—XI шакли ин тополексема кам истифода шудааст; вале синоними туркии он беш аз пеш иваз ва қорбурд шудан гирифт [16, с.10]. Дар забони яғнобии ҳозира кат//канд мавҷуд аст, ки ба маънои «хона, хучра» истифода мешавад. [13, с. 365; 11, с. 110]. Топонимҳое, ки лексемаи ифодакунандаи «замин» ва «замини қорам» - ро доранд, дар системаи топонимӣ хеле маълум ва сермахсуланд. Дар маводи номҳои ҷуғрофӣ қамъоварии мо теъдоди зиёди номҳои дидан мумкин аст, ки ба ин маънӣ ишора мекунад: Саразм, Тали Ҳамтӯда, Арчамайдон, Паситал ва ғайра. Топонимҳои лексемаи обод, абад, авал — Заҳматобод, Заровадқалъа, Хайробод ва ғайра низ ҷой доранд. Топонимҳо ва микротопонимҳои туркӣ гарчанде ки дар тамоми қаламрави водии Зарафшон пароканда нестанд, аммо таърихи муҳочират ва омехташавии халқҳои ин минтақа инъикос мекунад. Ба ин гуруҳ номҳои ҷуғрофӣ Кӯктош, Октеппа, Туртбулоқ, Оккӯтал, Каттакӯрғон, Ҷртақӯрғон, Тошмуноқ, Усмактеппа, Куйкӯрғон, Тӯқсанқорез ва ғайра дохил мешаванд. Дар топонимҳои ёдгориҳои ноҳияҳои Айнӣ ва Масҷоҳи Кӯҳӣ топонимҳои туркӣ тамоман мавҷуд нестанд. Ин аз ворид нагардидани тукрҳо ба ин минтақа шаҳодат медиҳад. Бо гузоштани маълумоти бадастомада дар харитаи ёдгориҳои бостоншиносӣ ва ба қор бурдани давраҳои хронологӣ (давраҳои қадимтарин, қадим, асрҳои миёнаи барвақта, асрҳои миёна) мо схемаи беназир ба даст меорем. Дар давраи қадимтарини ҳаёт ва фаъолияти аҳолии ин минтақа ёдгориҳои асри санг (ҷойгоҳҳо, бошишгоҳ, устохонаи истехсоли асбобҳои сангӣ, наққошиҳои сангӣ) муайян карда шудаанд, ки аз ҷониби муҳаққиқон аз рӯи маълумоти онҳо номҳои онҳо гузошта шудаанд ҷойгир буда, мақсади онҳоро ҳамчун топоформант инъикос намекунад. Давраи энеолитро ягона ёдгориҳо, ки дар Тоҷикистон шаҳраки Саразм ёфт шудааст, муайян мекунад, ки он дар асри биринҷӣ мавҷудияти худро идома дода, динамикаи хусусияти шаҳрсозиро ҳамчун протошаҳр инъикос мекунад. Лозим ба ёдоварист, ки дар қадвали зерин номҳои ёдгориҳо, ки дар ин давраи мушаххас вучуд доштанд ва дар дигар марҳилаҳои таърихи минтақа вучуд надоштанд, дохил карда шудаанд. Мо қадвалеро тартиб додем, ки дар он топоформантҳои асосии номҳои ёдгориҳо, ки аз микдори умумии топонимҳои минтақа интиҳоб шудаанд, дар қарда мешавад. Махсусан, дар сутуни санагузории қадвали пешниҳодшаванда санагузории ёдгориҳои мушаххас ба пуррагӣ ҷойдода шудааст, зеро фаъолияти рӯзгори аҳоли дар ҷойи зикрардида муддари тӯлонӣ идома меёбад ва метавонад фосилаи зиёди вақтро дар бар гирад.

<i>Ёдгорӣ</i>	<i>Намуд</i>	<i>Санагузорӣ</i>	<i>Топоформант</i>
Дашти Қозӣ	Қабристон	Асрҳои XIII–XI – и п.а.м.	Дашти
Дашти Ёрӣ	Шаҳрак	Ҳазорсолаҳои III - II – и то мелод	
Дашти Ҳамиртеппа	Шаҳрак	Ҳазорсолаҳои III - II – и то мелод	
Дашти Урдакон	Қабристон	Асри биринҷӣ	
Саразм	Шаҳрак	Ҳазорсолаи IV- миёнаи ҳазорсолаи II – и то мелод. Асри II – и то мелод, Асри II – и мелодӣ	
Дашти Саразм	Қабристон	Ҳазорсолаҳои III - II – и то мелод; асрҳои VI – V – и то мелод.;	

		асрҳои II-I – и то мелод	
--	--	--------------------------	--

Чадвали №1. Топоформантҳои асосии намҳои ёдгориҳои тибқи шумораи умумии ҷойномҳои минтақа

Дар ин давра 18 номи ёдгориҳои қадима ба қайд гирифта шудааст. Тибқи чадвали дар боло номбаршуда бо истифода аз топоформантҳои «дашт»-и даштҳои шукуфон, даштӣ, саҳроӣ – Дашти Қозӣ, Дашти Саразм, Дашти Урдакон бо қабристонҳои воқеъ дар ин мавзё ва Дашти Ёрӣ, Дашти Ҳамиртеппа бо маҳалҳои аҳолинишин зикр шудааст.

Ҳамин тавр, дар ин давра ҷойи дорой топоформанти «дашт»-ро метавон ҷустуҷӯи маҳалҳои аҳолинишин ва дафнгоҳҳои қадимтарини як давраи таърихӣ муайян намуд.

Ёдгорӣ	Намуд	Санагузорӣ	Топоформант
Санги Сурух	Шаҳрак	Асрҳои IV-III; II-I – и то мелод ва – II-III – и мелодӣ.	Санги
Тепай Ҳайит	Шаҳрак	Асрҳои III-I - и то мелод; I – III и мелодӣ.	Тепай
Тепай Хирманчо	Шаҳрак	Асрҳои III-I – и то мелод	
Холиқназар	Шаҳрак	Асрҳои III-I – и то мелод.	
Сародор	Шаҳрак	Асрҳои III-I – и то мелод. Асри II – и мелодӣ.	
Зебон	Шаҳрак	Асрҳои II-I – и то мелод, асри I – и мелодӣ.	
Қири Шер-Тепай Эшбек	Шаҳрак	Асрҳои II-I - и то мелод; ва I – III – и мелодӣ.	Қири
Қири Саидмурод	Кӯшк	Асрҳои II-I – и то мелод; V-VIII – и мелодӣ.	
Тали Ҳамтуда	Қалъача	Асрҳои II-I – и то мелод; ва асрҳои I-III-и мелодӣ.	Тали
Қўргонтеппа	Кӯшк	Асрҳои IV-I-и то мелод	Тепа
Кофиртеппа	Шаҳрак	Асрҳои II-I - и то мелод; ва асрҳои VII-VIII – и мелодӣ..	
Ғарибак теппа	Шаҳрак	Асрҳои II-I - и то мелод; ва асрҳои I-II – и мелодӣ.	
Сўчина	Қабристон	Асри I - и то мелод; ва асри I – и мелодӣ.	
Муғқалъа	Қалъа	Асри I - и то мелод ва асрҳои –I-IV, IX-XII – и мелодӣ.	Қалъа

Чадвали №2. Топоформантҳо бо иловаи пасванд

Дар ин давра 48 номи ёдгорӣ ба назар гирифта шудааст, ки 14-тои онҳо аз ҷиҳати типологӣ барои намуна дар чадвал истифода шудаанд. Аз чадвали боло бармеояд, ки тибқи давраи хронологӣ дар остонаи давраҳо, аз ҷумла замонӣ қадим, топоформантҳо - бо иловаи пасванди «и» ба шакли асосии қадима илова шудаанд (Санги Сурух, Тепай Ҳайит, Қири Шер, Тали Ҳамтуда). Анъанавӣ гузоштани номи ёдгорӣ ба номи деҳаи хозиразамон (Холиқназар, Сародор, Зебон, Ғарибак) низ боқӣ мондааст.

Ин анъана имкон надод, ки мақсад ва навъи ёдгории бостоншиносӣ на дар давраи қадим ва на дар замонӣ баъдтар муайян карда шавад. Аммо ин метавонад аз он сабаб ба амал ояд, ки номи аслии осори бостоншиносӣ то ба мо нарасидааст, зеро маълум аст, ки аҳоли дар давраҳои гуногуни ҳаёт ёдгориҳо бо номҳои гуногун меномиданд. Масалан, дар наздикии деҳаҳо топоними Қири Шерро то имрӯз дигар хел меноманд. Дар деҳаи Работ Қири Шер ва дар деҳаи Амондара ҳамин чорой Тепай Эшбек меноманд.

Маълум аст, ки дар давраҳои аввал ёдгорӣ Қири Шер ном дошт ва баъдтар соқинони деҳаи Амондара бо ягон воқеа ё шахсе алоқаманд шуда, ин ҷойро Тепай Эшбек меномиданд. Инчунин зикр намудан ба маврид аст, ки пайдоиши топоформантҳои нав – теппа ва қалъаҳои дар чадвали қаблӣ мавҷуднабуда боз ҳам истифодаи ин шаклҳоро (яъне теппа ва қалъаҳо) дар марҳилаҳои минбаъдаи таърихӣ ва мавҷудияти онҳоро бояд ҳангоми санагузории ёдгориҳои зикршуда ба назар гирифт. Аз ин рӯ, номи Кофиртеппа наметавонад ба давраҳои аввали таърихӣ мувофиқат кунад, аммо барои асрҳои миёна ҳалқунанда садо медиҳад. Инчунин номи қалъаи

Муғқалъа бештар сохтореро инъикос мекунад, ки дар мавриди истифода то давраи асрҳои миёна боқӣ мондааст.

<i>Ёдгорӣ</i>	<i>Намуд</i>	<i>Санагузорӣ</i>	<i>Топоформант</i>
Қири Камар	<i>Дахма</i>	Асрҳои V-VIII-и мелодӣ	Қири, Камар
Ёриқӯрғон	Қалъа	Асрҳои V – VIII, XVII-XVIII – и мелодӣ.	Қӯрғон – Теппаи сунъӣ (хоктеппа)
Зоғтӯда	Дидбонгоҳ (Фортпост)	Асрҳои V – VIII – и мелодӣ	Туда
Махалот	Шаҳрак	Асрҳои V – VIII – и мелодӣ	
Қалъаи Саркат	Қалъа	Асрҳои VI – VIII – и мелодӣ	Қалъаи - боло,
Қалъаи Муғ	Кӯшк	Асрҳои VI – VIII – и мелодӣ	
Қалъаи Рухшон	Қалъаи ҳоким	Асрҳои VI – VIII – и мелодӣ	
Теппаи Муғ	Кӯшк	Асрҳои VI – VIII, XI-XII – и мелодӣ	
Қалъаи Вурун	Қалъаи ҳоким	Асрҳои VII – VIII – и мелодӣ	
Теппаи Фушун	Кӯшк	Асрҳои VII – VIII – и мелодӣ	Теппаи (баландӣ)
Ҳисорча	Қалъача	Асрҳои VII – VIII – и мелодӣ	Ча
Хонаи Мир	Деҳа	Асрҳои VII – XII – и мелодӣ	Хонаи
Муғтепа	Шаҳрак бо кӯшк	Асрҳои V – VIII – и мелодӣ	Теппаи (баландӣ)
Шингак	Шаҳрак	Асрҳои V – VI – и мелодӣ	Ак
Беговонқалъа	Бурчи хабаррасонӣ	Асрҳои V – VI – и мелодӣ	Қалъа
Ҳисораққалъа – Қӯрғони Ҳисорақ	Кӯшк	Асрҳои V – VII – и мелодӣ	
Зимтудқалъа	Кӯшк	Асрҳои V – VII – и мелодӣ	
Ғаззақалъа	Кӯшк	Асрҳои V – VII – и мелодӣ	
Мошуқалъа	Кӯшк	Асрҳои V-VII-и мелодӣ	

Чадвали №3. Таҳлили номи ёдгориҳои асримиёнагии болооби Зарафшон аз ҷиҳати намуд, санагузорӣ ва топоформант

Аввали асрҳои миёна бо таҳқиқи ёдгориҳои нодири худ хуб омӯхта шудааст. Дар болооби Зарафшон вобаста ба ин марҳилаи таърихӣ 241 – то ёдгориҳо боқӣ мондаанд, ки аз онҳо 101-то то давраҳои минбаъда мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд. Баррасӣ ва таҳлили номи ёдгориҳои истифодаи идомаи топоформантро бо иловаи пасванди «и» - Теппаи, Қири, Хонаи дар татбиқи нишони навъи ёдгориҳои дар чадвалҳои пешин зикргардида инъикос ёфтааст. Навгонии ин ҷо пайдо шудани топоформантҳо аз қабилӣ «қӯрғон» — амбор, «қалъа» — қалъа, «теппа» — баландӣ, инчунин пайдо шудани номҳо бо иловаи пасвандҳои «ак» ва «ча». Мутаносибан, навъҳои ёдгориҳои динӣ ва мазҳабӣ (дахма), мудофиавӣ (дидбонгоҳ, қалъа, манораи сигналӣ) ва ҳаёти (шаҳрак бо қалъа, қалъаи ҳоким, кӯшк) ба таври қобили мулоҳиза зиёд мешавад.

Умуман, аз номи ёдгорӣ ҷойгиршавии конструкцияҳои гуногуни бинокориро муайян кардан мумкин аст. Масалан, топоними Зоғтӯда — ин ҷо тӯда ба маънои — чамъшавӣ/теппа, зоғ — зоғ ва Қири Камар — дар ин ҷо қири ба маънои — кулла, Камар — кӯҳ, пушта; камар истифода шудаанд. Ин топоформантҳо метавонанд нишондиҳандаҳои ҷойгиршавии ёдгориҳои муқаддас дар қуллаҳои кӯҳҳо, камарҳо ва ғайра бошанд. Корҳои бостоншиносии гузаронидашуда дар ниҳоят истифодаи ин мавзео бо чунин ном тасдиқ карданд, дар ҳолати аввал посгоҳ муайян карда шуд ва дар дуюм ин ҷой дахма гардид. Топоними Ҳисорча макони мавҷудияти иншооти хурди намуди қалъаро муайян кардааст, ки дар байни ёдгориҳо ҳамчун прототипи қалъа ё кӯшк дар миниётура хеле хуб муаррифӣ шудааст. «Қалъача» истилоҳест, ки аз ҷониби Б.И. Маршак барои мавзеоҳои бостонии болооби Зарафшон номгузорӣ шудааст. Аллақай дар ин минтақа беш аз 20 мавзео чунин номгузорӣ гардидаанд [7, с. 65].

<i>Ёдгорӣ</i>	<i>Намуд</i>	<i>Санагузорӣ</i>	<i>Топоформант</i>
Қӯрғони Содикбек	Шаҳрак	Асрҳои XVI-XVII – и	Қӯрғони

		мелодӣ.	
Қўрғони Мир	Қалъа	Асрҳои XVI-XVII – и мелодӣ	
Кухнақалъа	Шаҳрак	Асрҳои XVI-XVIII – и мелодӣ	Қалъа
Мақбарани Офокхоча	Мақбара	Асри XVIII – и мелодӣ	
Теппаи Шоҳон	Шаҳрак	Асрҳои IX – XII, XIV – XV – и мелодӣ	Теппаи
Шоҳтеппа	Кўшк	Асрҳои X-XII – и мелодӣ.	
Қалъаи Яз	Қалъаи нигоҳбонӣ (Дидбонгоҳ)	Асрҳои VII – XII – и мелодӣ.	
Порвенқалъа	Шаҳрак	Асрҳои VII – XIII – и мелодӣ.	
Теппаи Ҳавра	Деха	Асрҳои XIII-XIV – и мелодӣ.	
Харгўшхарак – Хаданг	Акведук	Асрҳои XIII-XIV – и мелодӣ	Харак
Нагнут	Деха	Асрҳои XIII-XIV – и мелодӣ	
Буранбойтеппа	Шаҳрак	Асрҳои V-VIII, IX-XII – и мелодӣ	
Ўртақўрғон	Шаҳрак	Асрҳои X – XII – и мелодӣ	
Чилтегермон	Шаҳрак бо осиб	Асрҳои X-XII, XV – XVI – и мелодӣ	
Октеппа-Зардчаалифа	Шаҳрак	Асрҳои V-VI; VII-VIII, IX-XII – и мелодӣ	
Теппаи Мазор	Шаҳрак	Асрҳои VI – VIII, IX – XII – и мелодӣ.	Мазор
Усмаи теппа	Шаҳрак	Асрҳои VI – VIII, IX – XII – и мелодӣ.	
Кифирқўрғон	Кўшк	Асрҳои IX – XII – и мелодӣ.	
Куйқўрғон-Куюкқўрғон	Шаҳрак	Асрҳои XIII-XV, XVIII в. – и мелодӣ.	
Тўхсанкорез – Корез Фармитан	Канал	VI – VIII, XI-XVI – и мелодӣ.	Корез
Қаровул-Ато	Шаҳрак	1- охири асри V-аввали VI – и мелодӣ; 2-Асрҳои XI-XII, 3- охири асри XIX.	Қаровул
Қалъаи Даҳани Оби Борик	Қалъа	Асрҳои VI- VIII – и мелодӣ	Даҳани оби
Кўчраха-Қалъаи Тухтамиш	Кёшк	Асрҳои VII-VIII, XI-XII – и мелодӣ	
Ҳазинаи Шоҳмансур	Шаҳрак	Асрҳои IX-XII – и мелодӣ	Ҳазинаи

Чадвали №4. Тополексемаи ёдгориҳои бостоншиносӣ

Асрҳои миёна барои аҳолии Тоҷикистон бо тағйироти ҷаҳонӣ алоқаманд аст. Ин дар топонимии ёдгориҳои бостоншиносӣ чӣ қадар эҳсос мешавад, ва инро дар чадвалҳои дар боло овардашуда ба хубӣ дарк кардан мумкин аст. Дар сарлавҳа антропоэкономҳои талаффузшуда пайдо мешаванд, ки қаблан бартарият надоштанд, балки танҳо ҳамчун нишондиҳандаи давомнокии умри ёдгорӣ хизмат мекарданд. Ба гурӯҳи концептуалии топоформантҳои қалъаи - қалъа, қисми мустақамшудаи шаҳр, манора, қўрғонӣ - теппаи баланд, тепа - адир, масалан - Қўрғони Содикбек, Қалъаи Тухтамиш, Буранбой теппа, Офокхоча антропоформантро илова кардаанд. Ин нишон медиҳад, ки ҷойгиршавии ёдгорӣ бо номи шахсе, алоқаманд аст.

Тополексемаҳои Гузар қалъа (гузар - бошишгоҳ, маҳаллаи шаҳр), Тали Ҳамтуда (тал - теппа, кулла, теппа, пушта), Қалъаи Дахани Оби Борик (дахани - дара, оби борик - дарё), Токсанкорез (токсан 90, корез – кубури зеризаминии анъанавӣ) истилоҳоти географиро, ки субстратҳо ва мақсади ҷойгиршавии ёдгорию ифода мекунад, муқаррар мекунад.

Топоформантҳо бо аломати ранг дар Октеппа – ок – сафед, оличаноб, хубзода, шариф, пок, Кизилҷой - кизил - сурх. Ҷолиби тавачҷӯҳ аст, ки бо чунин калимасозӣ топоформантҳо асосан дар вилояти Панҷакент ва бештар дар топоформи туркию узбекӣ ба назар мерасад.

Тополексема Қаровул-Ато, ки дар он ота падар аст (туркӣ) Қаровул - (муғулию туркӣ.) посбон, гурӯҳи посбон, амният. Қурғони Мир, Қалъаи Мирон, ки Мирон - вожаи арабӣ буда, дар халқҳои эрониву турк низ ба қор рафтааст - маъноаш «шоҳи амирон», ҳоким аст. Бештари вақт ҳамчун топоним истифода мешавад, ки ҷои махсус, муҳимро ифода мекунад.

Ҳамин тарик, категорияи ойконимҳои топонимӣ (номи маҳалҳои аҳолинишин) имкони ба сифати сарчашма ва нишондиҳандаи ҷойгиршавии осори бостоншиносӣ донишҷӯи онҳоро инъикос мекунад. Имконият медиҳад, ки бо ҷалби таърихи бостоншиносӣ инчунин воридшавии этнос ва паҳншавии ҷузъи забонӣ дар номҳои маҳалҳои ҳудуди муайян карда шавад. Имкон медиҳад, ки топонимия дар равиши ҳамгироӣ бо археология дар тафсири нав баррасӣ карда шавад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Агеева, Р.А. Топонимия как источник изучения истории заселения края / Р.А. Агеева // Топонимика на службе географии. М., 1979. - С. 71–77
2. Аюбов, А.Р. Топонимы как ценное наследие культуры / А.Р. Аюбов // Учёные записки Худжанжского государственного университета им. Акад. Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. - 2018. - № 4(57). - С. 53-57
3. Аюбов, А. Р. Исторические аспекты становления и трансформации топонимов Согда и Ферганы (VI в. до н.э. – X в. н.э.). Дисс. канд. ист. наук. Душанбе 2021
4. Бартольд, В.В. История культурной жизни Туркестана / В.В. Бартольд // Соч. в 9 томах. Т. 2. Часть 1. - М., 1963. - С. 169 – 433
5. Исаков А. И. Археологическая карта верховьев долины Зарафшана (Горно-Матчинский, Айнинский и Пенджикентский районы) / А.И. Исаков, Ю.Я. Якубов, Г. Р. Каримова. - Душанбе: Дониш, 2020. Книга 1. Горно - Матчинский, Айнинский районы. Ч. I - III. 360 с; Книга 2. Пенджикентский район. Ч. IV. 430 с.
6. Караев, С.К. Древнетюркские топонимы Средней Азии / С.К. Караев // Советская тюркология. - 1985. - № 6. - С. 23- 35
7. Курбанов, Ш. Ф. 2014. Памятники античного периода верховьев Зеравшана / Ш.Ф. Курбанов. - Душанбе: «Ирфон». - 2014. - 207с.
8. Лившиц В. А. Согдийский язык // В.А. Лившиц, А.Л. Хромов. Основы иранского языкознания. - Т.2. - М., 1981. - С. 345 - 514.
9. Лурье, П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Автореф. дисс. канд. фил. наук. СПб: Институт Востоковедения РАН, 2004. – 305 с.
10. Мирзозода, С. Луғати ягнобӣ – тоҷикӣ / С. Мирзозода. - Душанбе, 2002. - 235 с.
11. Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М. Мурзаев. - М., 1982. - 653 с.
12. Никонов, В. А. Краткий топонимический словарь. 2-е изд. / В.А. Никонов. - М.: Наука, 1966. - 512 с.
13. Никонов, В.А. Заметки по ономастике Киргизии / В.А. Никонов. - Ономастика Средней Азии. - М.: Наука, 1978. – С.86-107
14. Хромов, А.Л. О структурных особенностях иранской топонимии Мавераннахра в период IX – XIII вв. Восточная филология, вып. 3. / А.Л. Хромов. - Душанбе, 1974. - С. 3 – 25
15. Хромов, А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана Топонимика Востока / А.Л. Хромов. - М., 1969. - С.57-99.
16. Хромов, А.Л. Некоторые особенности формирования топонимии Средней Азии в IX – XIII вв. / А.Л. Хромов // Ономастика Востока. - М., 1980. - С. 132 – 138.
17. Frye, R.N. The Golden Age of Persia, London: Phoenix Press, 1975

REFERENCES:

1. Ageeva R.A. Toponymy as a source of studying the history of the settlement of the region // R.A. Ageeva. Toponymy in the service of geography. - M., 1979. - P.71 - 77
2. Ayubov A.R. Toponyms as a valuable heritage of culture // A.R. Ayubov / Scientific notes of KSU. - 2018. - No. 4(57). – P. 53-57.

3. Ayubov A.R. Historical aspects of the formation and transformation of toponyms of Sogd and Fergana (VI century BC - X century AD): candidate dissertation in history. - Dushanbe 2021.
4. Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan // VV Bartold. Op. in 9 volumes. V.2. Part 1. - M., 1963. – P.169 – 433.
5. Isakov A. I., Yakubov Yu. Ya., Karimova G. R. Archaeological map of the upper reaches of the Zarafshan valley (Gorno-Matchinsky, Aininsky and Penjikent regions). - Dushanbe: Knowledge, 2020. Book 1. Gorno-Matchinsky, Aininsky districts. Ch. I - III. 360 s; Book 2. Penjikent region. Part IV. 430 p.
6. Karaev S.K. Ancient Turkic toponyms of Central Asia // S.K. Karaev / Soviet Turkology. - 1985.- No. 6. - P. 23-35.
7. Kurbanov Sh. F.2014. Monuments of the ancient period of the upper reaches of the Zeravshan // Sh.F. Kurbanov. - Dushanbe: Cognition, - 2014. - 207p.
8. Livshits V.A., Khromov A. L. Sogdian language // V.A.Livshits, A.L.Khromov. Fundamentals of Iranian Linguistics. - V.2. - M., 1981. – P. 345 - 514.
9. Lurie P.B. Historical and linguistic analysis of Sogdian toponymy: synopsis of candidate dissertation in philology. St. Petersburg: Institute of Oriental Studies RAS, 2004. - 305 p.
10. Mirzozoda S. Lugati yagnobi – tochiki // S.Mirzozoda. - Dushanbe, 2002. - 235 p.
11. Murzaev E.M. Dictionary of folk geographical terms // E.M.Murzaev. - M., 1982. - 653 p.
12. Nikonov V. A. Brief Toponymic Dictionary. The 2nd edition. // V.A.Nikonov. - M.: Science, 1966. - 512 p.
13. Nikonov V.A. Notes on the oronymy of Kyrgyzstan // V.A.Nikonov. Onomastics of Central Asia. - M.: Science, 1978. - P.86-107
14. Khromov A.L. On the structural features of the Iranian toponymy of Maverannakhr in the period of the 9th - 13th centuries. // A.L. Khromov. Eastern Philology, vol. 3. - Dushanbe, 1974. - P. 3 - 25
15. Khromov A.L. Soghdian toponymy of the upper Zaravshan //A.L. Khromov. Toponymy of the East. - M., 1969. - P.57-99.
16. Khromov A.L. Some features of the formation of the toponymy of Central Asia in the 9th - 13th centuries. // A.L. Khromov / Onomastics of the East. - M., 1980. - P. 132 - 138.
17. Frye R.N. The Golden Age of Persia, London: Phoenix Press, 1975